

Horváth Iván

ÍRÁSBAN BENYÚJTOTT HOZZÁSZÓLÁS MIKLÓS TAMÁS KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJÁHOZ*

Se szeri, se száma József Attila ama prózai kéziratainak, amelyekről mindannyian tudunk, de még nem láttak nyomdafestéket. A Petőfi Irodalmi Múzeum kézirtárában ott van a híres „Szabad-ötletek jegyzéke”, amely Magyarországon még soha, külföldön pedig csak rendkívül pontatlanul jelent meg. A Széchényi Könyvtárban ott a kétvnyi terjedelmű lélektani önelemzés, a „Raportlevél”. Az Akadémiai Könyvtár kézirtárában őrzik azt a Veres Péterhez szóló levelét, amely az illegális kommunista párthoz való viszonyát világítja meg. De a Petőfi Irodalmi Múzeumban is tanulmányozhatjuk még számos kiadatlan levelét, noteszeit, sőt – minő meglepetés – csekkfüzetét is.

Mindezek kiadatlanok, de nem ismeretlenek. Ismeretlen kézirat csak az, amelynek megétét és őrzési helyét még nem regisztrálta a szakirodalom. Utoljára akkor vett nagy lendületet a kézirtárfeltáró munka, amikor Stoll Béla a költő verses életművének kritikai kiadását (Akadémiai Kiadó, 1984) készítette elő. A kritikai kiadással összehangolva az idő tájt készült M. Róna Judit munkája is, a „József Attila kézirtai és levelezése (Katalógus)” (a Petőfi Irodalmi Múzeum kiadása, 1980). E katalógus felsorolja mindazon kézirtatokat, amelyek 1980-ig ismertekké váltak, függetlenül attól, hogy valaha is megjelentek-e nyomtatásban. Nem közöl a katalógus számadatot arról, hogy hány kézirtatot fedezett föl Stoll Béla és hányat M. Róna Judit, de ha közölt volna, ez a szám mindkettejük esetében tekintélyes lenne: nagyon sok az olyan tétel, amely korábban egyáltalán nem szerepelt a szakirodalomban. M. Róna valamennyi tételt kézbe vette, megadta méretüket, leírta a papír és az írószer jellegzetességeit, közölte a szöveg címét vagy kezdő szavait, terjedelmét, az esetleges aláírást és keltezt, s ha tehet, kiderítette a kézirtat történetét.

A katalógus megjelenése óta könnyű dolgunk van. Azokra a kézirtatokra kell vadásznunk, amelyek vagy nem szerepelnek M. Rónánál, vagy amelyeket M. Róna elveszettnek, lappangónak minősít. Természetesen még mindig vannak ismeretlen kézirtatok, főleg magántulajdonban. Ilyenkor a kutató bizony ki van szolgáltatva a tulajdonos kényének-kegyének. Amikor a múlt nyáron Miklós Tamás a Makainé József Etelka tulajdonában levő, József Attilától való vagy öhozá írott 24 levelet közzétette a Kritikában (1987. augusztus), 4 esetben bizony jogos büszkeséggel szögezhetette le, hogy ezek a tételek nem szerepelnek a katalógusban, s ekként ismeretlenek.

*

A legnagyobb mértékben inkolligiális Miklós Tamás azon eljárása, hogy előbb a kitűnő Medvetáncban (1986/4–1987/1. sz.), aztán könyvében (József Attila metafizikája, Bp., Magvető Kiadó, 1988, „Gyorsuló idő”), továbbá kandidátusi értekezésének második részében mások fölfedezéseit a sajátjaként mutatja be.

1. („Művészetfilozófiai tézisek”), Medvetánc, 143., Metafizika, 155., kandidátusi értekezés, II., 3. Miklós Tamás így ír: „Az alábbi szöveget Makainé, József Etelka tulajdonában találtam.” Hivatkozás nincs. A tételt először a katalógus ismertette (1162. és 769. sz.), sőt – mivel nyúl farknyi szövegről van szó – kivételesen teljes terjedelmében közölte is.

2. és 3. „Irodalom és szocializmus”, Medvetánc, 146., Metafizika, 157., értekezés, II., 6. Miklós Tamás: [ebből a tanulmányból] „... a Petőfi Irodalmi Múzeum kézirtárában... két, eddig nem publikált szövegváltozata bukkantam.” Hivatkozás nincs. Valamely tárgyra ugyebár csak akkor vagyunk képesek „rábukkanni”, ha előbb nem voltunk tökéletesen tisztában azzal, hogy a tárgy OTT VAN. Márpedig a katalógus erről a kézirtatról is hírt adott (1166. sz.). Az egyetlen valamirevaló eltérés: a katalógus szerint a lapok mérete 343 X 210 mm, Miklós Tamás szerint 34 X 21 cm.

*Két szó megváltoztatásával.

„A másik, eddig ismeretlen szöveg...”, amelyről Miklós Tamás ugyanitt beszámol, és amelyet közül is, nem szerepel a katalógusban, és valóban ismeretlen is volt mindaddig, amíg Tverdota György föl nem fedezte, és nem publikálta az Irodalomtörténeti Közlemények 1985/4. számában.

4. („A történelmi materialista felfogásnak...”), Medvetánc, 152., Metafizika, 171., értekezés, II., 19. Miklós Tamás: „Erre a szövegre is a Makáné József Etelka tulajdonában levő kéziratok között találtunk.” Nem óhajtom most megismételni a „bukkanás” stilisztikai elemzését, de az én nyelvjárásomban a „valamire találni” szintén tartalmazza a meglepődés mozzanatát. Ám rejtelmes módon Miklós Tamás ez egyszer mégis hivatkozik a katalógusra; igaz, valamiért kissé neheztelen.

5. „Hegel, Marx, Freud”, Medvetánc, 157., Metafizika, 175., értekezés, II., 23. Miklós beszámol egy „kézzel javított nyomdai levonat”-ról, amelyre, mint írja, „a Petőfi Irodalmi Múzeumban bukkanam”. Bukkanás, hivatkozás nélkül. A levonatot a katalógus részletesen leírja (1161. sz.).

6. „Eszetiekai töredékek”, Medvetánc, 165., Metafizika, 194., értekezés, II., 39. Az utolsó bukkanás, most is hivatkozás nélkül, ám ezúttal többször: „A Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött kéziratokon kívül Stoll Bélával egy László Gyula tulajdonában lévő, fekete tintairásos lapon a Valóság és igazság tanulmány... egy eddig ismeretlen változatára is bukkanunk.” A kéziratlapot a katalógus részletesen ismerteti (1152. sz.). De hogy keveredett e históriába szegény Stoll Béla, a kritikai kiadászatban mindannyiunk mestere? Hát úgy, hogy még a hetvenes évek végén csakugyan ő fedezte föl László Gyula gyűjteményének ezt az értékes darabját, és ő hívta föl rá a katalógus szerkesztőjének figyelmét...

A filológiában egyszerűen megengedhetően az, amit Miklós Tamás elkövetett. Talán azzal vigasztalhatjuk magunkat, hogy hiszen választott hivatása nem is ez, hanem a bölcsélet, s filozófusként bizonyára megállja a helyét. Azonban attól tartok, hogy a filozófia művelői is épp elég megbotránkozni valót találnak szövegében. Bizonyára akad olyan jóindulatú pályatársa, aki inkább a filológiában sejdíti Miklós Tamás igazi erejét.

Küvülállóként nehezen szánom rá magam a bölcselő Miklós Tamás bírálataira. Ám megkérdem: vajon a filozófiában szabatos fogalomalkotásnak számít-e az olyan nagy rakás metafora, mint ez itt: „S egészen más dolog ifjú intellektussal felfedezni a semmi könnyű zamatát, mint egy súlyos, éveken átívelő gondolati pálya eredményeként megkapni a semmit mint mélyreható konklúziót.” (Metafizika, 155., értekezés, II., 1.) S ezt olyan ember írja, aki nyomatékosan hangsúlyozza, hogy Heidegger Holzwegéjének tanszéki házfordítását legfeljebb csak figyelembe vette egyszer-mászor, de egyébként mindig a friss frankfurti kiadásból épült? (Metafizika, 300.) S Marx „Gazdasági-filozófiai kéziratai”-nak az úgynevezett nyers kommunizmusról szóló fejtegetéseit a filozófia-tanszékeken csakugyan úgy értelmezik-e, hogy az, akár csak részben is, „az elidegenült gazdasági logika állami totalizálódásáról” szól? (Metafizika, 146., értekezés, I., 154.) Egyáltalán: mit jelent „az elidegenült gazdasági logika”? Jelent-e az ilyen fennkölt halandzsza egyáltalán valamit? Marx ott az általános magán tulajdonról, magyarul a köz tulajdonról beszél, nemde? És miféle állat az „állami totalizálódás”? Marx valóban megengedi, hogy a nyers kommunizmus VAGY még politikai természetű (demokratikus vagy despotikus, felvetett szempontjából édesmindegy), VAGY már nem az (mert már nincs állam sem), de mindkét esetben: ha a kommunizmus a magán tulajdonnal az általános magán tulajdont, a köz tulajdont állítja szembe, akkor bizony, akármennyire kommunizmus, még mindig a magán tulajdon rabságában marad.

De suszter, maradj te is a kaptafádnál: lássuk, miként keltezi át Miklós Tamás a kései „Hegel, Marx, Freud”-ot 1934-re vagy 33-ra. Ebben, miként cseppben a tenger, épp eléggé megmutatkozik a filológiai-metafizikai traktátus szerzőjének elmele.

Az átkeltesznek nagy oka van.

Korábban így láttuk a dolgot:

A költő kevéssel Hifer hatalomra jutása után, egy kommunista folyóiratban tette közzé „Az egy-ségfront körül” című tanulmányát, amelyben azt sürgette, hogy a kommunisták, fittyet hányva

a pártfegyelemnek, igenis csak működjenek együtt a szociáldemokratákkal a náci ellen. A cikk, majd egy álvéü elvtárs hivatalos válasza nyomán a kommunista párton belül végképp lehetetlenné vált a költő helyzete.

Következő elemzése, „A szocializmus bölcselete” már a Szociáldemokrata Párt elméleti folyóiratában, a „Szocializmus” 1934-es évfolyamában jelent meg. A tanulmányt Miklós Tamás szerint (Metafizika, 145.) „éles elméleti antibolsevizmus (antisztaünizmus)” jellemzi, s itt meg kell állnunk egy percre, mert a zárójelbe tett pontosítás lényeges igazságot sikkaszt el. A XX. kongresszus óta sok kommunistának meggyőződése az, hogy a marxi eszményeket nem Lenin torzította el, hanem Sztálin; a cezúra Lenin és Sztálin között van. Azonban „A szocializmus bölcselete” 1934-ben íródott, s akkor még vajmi kevesen beszéltek sztáünizmusról. József Attila szövegében nyoma sincs Lenin és Sztálin közötti különbségétételnek. Amikor a bolsevizmust csakugyan kíméletlenül elveti, egyszerre gondol Leninre, Sztáünra és a többiekre; a cezúra az ő számára Marx és Lenin között húzódik. Az egyetlen, név szerint is említett bolsevik vezető, akit a tanulmány szerzője tölhgyére tűz: Lenin. Marxhoz ugyanakkor hűséges marad; a „Gazdasági-filozófiai kéziratok” szövegét is, de a kései Marxot is egyetértően, sőt feltétlen tekintélyként idézi. „A szocializmus bölcselete” című tanulmány szerzője olyan marxista, aki elutasítja a bolsevizmust. Szociáldemokrata.

Utolsó enemű írása az 1936–37-re keltezhető „Hegel, Marx, Freud”, amelyet a „Szép Szó” József Attila-émlékszámának (1938. január–február) szerkesztői tettek közzé. Ebben a költő, bár még mindig (különösen az 5. fejezetben) a legnagyobb elismeréssel beszél Marxról, egyúttal (különösen a 4. és a 6. fejezetben) azt is leszögezi, hogy bizonyos alapkérdésekben már elszakadt tőle. Immár nem szociáldemokrata szempontból bírálja a kommunistákat, mint 1934-ben tette, hanem külső szempontból bírálja mindkét mozgalmat, amely „tudományos szocializmusnak nevezi magát”: a szociáldemokratákat és a kommunistákat egyaránt (1–2. fejezet). A náciizmus előretörésére immár nem tartja kielégítő magyarázatnak az együttműködést elmulasztó munkáspártok taktikai hibáját. Stratégiai hibára gyanakszik: valahol hiba csúszott a számításba. Ha a termelőerők oly magas fejlettségi szintre jutottak, s ha a proletariátus oly hatalmas pártokba szerveződött, mint Németországban, akkor miként lehetséges, hogy nincs még szocializmus? És miként lehetséges, hogy náciizmus van? (2. fejezet.) A költő úgy véli, revidálni kell a marxizmust, s evégett Marx és Engels 1844 és 46 között írott műveihez nyúl vissza, azokhoz, amelyekben az új bölcsélet alapvétese foglaltatik. A tanulmány sajnos befejezetlenül jelent meg a folyóiratban. A záró rész, amelyben a költő a marxizmust majd a freudizmus segítségével fogja felülvizsgálni, épp csak elkezdődik (6. fejezet).

Az átkeltesének tehát nagy oka van. Kedvezőtlen, hogy a költő 1933-ban kommunista, '34-ben szocdem, '36–37-ben pedig már annak sem mondható, hanem úgyszólván felekezett fölötti. (Lackó Miklós találó kifejezésével „szabad szocialista”.) Ez így sehogyan sem jó. Akkor hát a kései tanulmányt átkeltezzük a '33-as és a '34-es közé! Ha mármost a '34-es cikk antibolsevizmusát antisztáünizmussá kendőzzük, sokkal piacképesebb fejlődésrajzot kapunk. József Attila az eretnek kommunizmus állapotából a revizionizmus poklát megjárva a sztáünizmustól megtisztult marxizmus mennyországába emelkedik. A „Hegel, Marx, Freud” afféle vargabetű.

Miklós Tamás részint filozófiai, részint filológiai taláékonysággal végzi el az átkeltes nehéz feladatát. Mindenekelőtt leleplezi a Gattung teljes félrefordítását a „Hegel, Marx, Freud” első változatában, részleges félrefordítását a másodikban, az úgynevezett korrektúráváltozatban. Annak, hogy a „Hegel, Marx, Freud”-ot papírra vető József Attila az ember nembeli meghatározottságát faji (nemí) meghatározottságnak érti, nyoma sincsen az 1934-es műben, „A szocializmus bölcselete” című tanulmányban. Ott a költő „már egyszer a nembeli lényeg kategóriát helyesen az emberiség társadalmi lényegének olvasta” (Metafizika, 179., értekezés, II., 26.). József Attila tehát a „Hegel, Marx, Freud”-ot korábban írta, mint „A szocializmus bölcselét”. „József Attila félrefordítása csakis közvetlenül a [Gazdasági-filozófiai] Kéziratok első német megjelenése utáni időben, az első, még nem túl alapos olvasás kapcsán érthető” (Metafizika, 178., értekezés, II., 25.). Ellenben „1936-ban, amikor a Kéziratok már évek óta ismert volt, már nevétséges és kínos lett volna az ilyen nyilvánvaló félrefordításra alapuló elemeket benne hagyni a szövegben” (uo.).

Nevétséges és kínos?

A „Gazdasági-filozófiai kéziratok” 1932-ben jelentek meg először a moszkvai Insztitút Marksza i Engelsza kritikái kiadásában („Marx–Engels Gesamttausgabe”: MEGA), majd utánközlésben is

napvilágot láttak. De mennyire váltak a kommunisták mindennapi kenyérévé? A MEGA főszerkesztőjét, Rjazanovot, néhány évvel később kivégezték. Ugyanerre a sorsra jutott a MEGA hatalmasra tervezett sorozata is. Ez a magyarázata annak, hogy – hihetetlen, de való – Marx és Engels összes műve mindmáig nem jelent meg. A MEGA/2, a '70-es években elkezdett új sorozat, nem folytatása az előzőnek, hanem újrakezdése, s így a már megjelent köteteket is közzéteszi. A szakemberek még évtizedekig várhatnak az összkiadás befejeződésére. A MEGA abbahagyásában bizonyára szerepet játszott a „Gazdasági-filozófiai kéziratok” publikálása is. Erre vall, hogy a Kossuth Könyvkiadó magyar sorozatában („Karl Marx és Friedrich Engels Művei”; MEM) már eleve nem is tervezték megjelentetni. Az első kötet előszavából: „Nem tartalmazza a kötet Marxnak „Ökonómiai-filozófiai kéziratok 1844-ből” címen ismert befejezetlen munkáját. Marx és Engels e korai művei, amelyek szakemberek szűkebb körét érdeklik, külön gyűjteményes kötetben jelennek majd meg” (MEM, I., xiv). Így is történt, 1962-ben. De most még 1936-ban vagyunk. Berlinben olimpiai játékokat rendeznek. Moszkvában Jezsov váltja föl Jagodát a Belügyi Népbiztosság élén. És akkor nevetséges és kínos, hogy a Magyar Királyság egy alattvalója félrefordítja a Gattungswesent?

Nos, legyen: József Atila rosszul értette, elszexualizálta a Gattung fogalmát a „Hegel, Marx, Freud” szövegében. De miért ne lehetne ezt az ő köztudomásúlag egyre erősebb freudista tájékozódásával hozni összefüggésbe? Miért kell kizárni annak lehetőségét, hogy 1934-ben még jól értette Marxot, 1936-ban pedig már nem (vagy legalábbis utóbb olyan jelentéseket kezdett adni Marx szavainak, amelyeket mai hozzáértők, mondjuk, nem tartanak jogosoknak)? Van-e ebben a föltevésben valami képtelen? Bizonyos-e, hogy minden olyan gondolkodónak, aki érdeklődéssel lapozgatja Marxot, szükségképpen egyre közelebb kell jutnia hozzá? Egyre jobban és tisztábban megértenie? Más irányú fejlődések elképzelhetők-e? Minden út Marxhoz vezet?

Egyébként pedig: egészen bizonyos-e, hogy József Atila csakugyan félreértette a szóban forgó marx kifejezést? A „nembeli” csakugyan nem jelenthette „nemi”-t is egyben (Metafizika, 179.)? Nem lehetséges-e, hogy a költő kinyitotta a szótárt, s abban olyasmit talált, mint „Gatte und Gattin”, „sich gatten”, sőt „sich begatten” (pardon!). De a fordításban rejlő értelmezést semmiképp sem könnyű elutasítani. Marx a már idézett „Magántulajdon és kommunizmus” című kéziratában, ha jól értem, az ember szexuális mivoltával köti össze társadalmi mivoltát: „Az emberek az emberhez való közvetlen, természetes, szükségzerű viszonya a férfinak a nőhöz való viszonya. Ebben a természetes nembeli viszonyban [Gattungsverhältnis] az emberek a természethez való viszonya közvetlenül az emberhez való viszonya, mint ahogy az emberhez való viszonya közvetlenül a természethez való viszonya, saját természetes meghatározása. Ebben a viszonyban tehát érzékileg, egy szemlélhető tényre redukálva jelenik meg, mennyire lett az emberi lényeg az emberek természetévé vagy a természet az ember emberi lényegévé. [...] E viszony jellegéből következik, mennyire lett a maga számára és ragadta meg magát az ember mint nembeli lény, mint ember; a férfinak a nőhöz való viszonya az emberek az emberhez való legtermészetesebb viszonya. [...] Ebben a viszonyban az is megmutatkozik, mennyire lett az ember szükséglete emberi szükségletté, mennyire lett neki tehát a másik ember mint ember szükségletté, s ő leegyenibb létezésében mennyire közösségi egyúttal.” (Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, Bp., 1962, 68.) Az 1846-ban íródott „Német ideológia” a magántulajdon, a munkamegosztás, sőt egyáltalán a termelés eredetét szintén az ember szexuális meghatározottságával kapcsolja össze. Előszór: „[...] a tulajdon, amelynek a családban, ahol a nő és a gyermekek a férfi rabszolgái, megvan már a csirája, az első formája” (MEM, III., 33.). Másodszór: „Ezzel kifejlődik a munka megosztása, amely eredetileg nem volt más, mint a munkának a nemi aktusban való megosztása, majd a munkának olyan megosztása, amely természetes képesség (például testi erő), szükségletek, vélelmek stb. stb. által önmagától vagy „természetadta módon” jön létre” (MEM, III., 31. k.). Harmadszór: „[...] az emberek, akik saját életüket naponként újra megtermelik, kezdenek más embereket temelni, szaporodni [...]. Az élet termelése, mind a saját életé a munkában, mind az idegen életé a nemzésben, most már azonnal kettős viszonyként jelenik meg – egyfelől természeti, másfelől társadalmi viszonyként –, társadalmiként abban az értelemben, hogy ezen több egyén együttműködését értjük, egyre megy, hogy az milyen feltételek között, milyen módon és milyen célból történik” (MEM, III., 30.). Az ifjú Marx és Engels ezt a – tiszteletlenül szólván – pánszexualizmust Ludwig Feuerbachtól vette át. Érdemes belekukkantani Engelsnek egy – minden bizonnyal szintén 1846-ból való – cédulájába, amelyen Feuerbachot bírálja. Feuerbach filozófiája,

mondja itt Engels, „[...] odáig jut, hogy az emberek közti érintkezés nélkülözhetettségének triviális tényét, amelynek felismerése nélkül a második emberi nemzedék, amely egyáltalában létezett, soha nem jött volna a világra, amely tény egyáltalában már a nemű különbségben benne rejlik, ezt egész pályája végén mint a legnagyobb eredményt tünteti fel. S ráadásul még az „En és Te egységének” rejtelmis formájában. Ez a frázis nem is volna lehetséges, ha Feuerbach nem a nemű aktusra, a nemzési aktusra, az En és Te ka' exochén közösségére gondolt volna” (MEM, III., 546. k.). Marx és Engels a szép Gattungwesen kifejezést szintén Feuerbachtól örökölte.

József Attila mindezzel tökéletesen tisztában volt. Az idézett helyeket nagyobb részt már ő is figyelemre méltatta. Feuerbach és Marx viszonyával többször foglalkozott. Szakértelem híján természetesen nem kívánok állást foglalni abban a kérdésben, hogy a költő tudományosan járt-e el, amikor a Gattungswesen faji, sőt nemű lényként fogta föl. A fenti megfontolások alapján azonban állítom, hogy nem történt félrefordítás. Értelmezés történt.

Most pedig: jövel, filológia! Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy nagy valószínűséggel meg tudjuk állapítani, meddig dolgozott József Attila a „Hegel, Marx, Freud” szövegén. Haláláig. Az a bizonyos, folytatást ígérő korrektúra, amely a Petőfi Irodalmi Múzeumban látható, ezt bizonyítja. Ez a korrektúra sosem került vissza a „Szép Szó” szerkesztőségbe: kéziratos javításai közül egyet sem hajtottak végre. Ha visszakérült volna, valószínűleg nem juthatott volna a Múzeumba: a „Szép Szó” archívuma, tudjuk, megsemmisült. S a kézirat sem kerülhetett túl régen a nyomdába, hiszen a korrektúra szedése és az emlékszáma megegyezik. Vagyis a szedést, ahogy nyomdásznyelven mondják, egyelőre „álva hagyták”.

De talán még azt is megmondhatjuk, mikor kezdett dolgozni utolsó nagy tanulmányán. Az 1936. december 9. előtti utolsó kedden, mégpedig hajnalját. Ismerjük bocsánatkérő levelét Bartók Bélához: „Nem illik, hogy fecsegéssel foglaljam le idejét, mégis bővebben kell mentegőznöm. Az történt, hogy érdekesnek tartott ötletemet „Bartók Béla disszonanciájáról” meg akartam írni a keddre virradó éjszakán, hogy délelőtti látogatásom alkalmával megmutathassam. Sajnos, túlbecsültem testi erőmet – elaludtam a találkozózt, mert reggelig dolgoztam.” (József Attila válogatott levelezése, sajtó alá rendezte Fehér Erzsébet, Bp., 1976, 347.) Nyilván a szóban forgó éjszakán íródott az a papírlap, amely ma szintén a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdona, s amelyet Szabolcsi Miklós a „József Attila Összes Művei” III. kötetében (Bp., 1958) „Egy Bartók-tanulmány vázlata” utólagos címmel adott ki. A vázlat utolsó pontjai ezek:

„13. Hegel dialektika.

14. Marx: Osztyáharc. Az osztyáharc fölismerése hozza létre egy osztyáhtalan társadalom megérzésének lehetőségét és szükségét,

15. Freud: Ambivalencia, biszexualitás. A férfitől föloldja a nőé.

Miklós Tamás mindenesetre Fejtő Ferenc tekintélyével érvel, és idéz egy részletet levélváltásukból. Az idézethől nem derül ki, hogy Fejtő mikorra keltezi a „Hegel, Marx, Freud” szövegét, de az mindenesetre Miklós Tamás tételét támasztja alá, hogy úgy emlékszik, a kéziratot elolvastva József Attila akkori álláspontjához képest „túlhaladottnak” vélte a benne foglalt gondolatokat. (Medve-tínc, 156., Metafizika, 179., értékezés, II., 26.) Tegyük fel, jóindulatúan, hogy Fejtő éppúgy 1934-re emlékszik, mint ahogy az Miklós Tamás számára elengedhetetlen. Nos, akkor rosszul emlékszik.

Ne felejtjük el ugyanis megjegyezni, hogy a tanulmány keltezte van. Igaz, nem a költő keltezte, hanem csak az emlékszáma összeállítója, de hát ők nagyon közel álltak hozzá. És nem 1986-ban emlékeztek, hanem a költő halála után néhány héttel. Az emlékszámbeli első közlésben a cím alatt mindenesetre ez olvasható, zárójelben: „1936-ban kezdett, befejezetlenül maradt tanulmány”. Ki írta ezt oda? Személy szerint ki szerkesztette ezt a számat? Ez bizony kiderül a füzet impressumából („Szép Szó”, 1938. január–február, 2.). Betű szerint idézem: „Szerkesztésért és kiadásért felelős: IGNOTUS PÁL. – Szerkesztő: FEJTŐ FERENC.”

Maradjunk ennyiben.